

Dialogen met de samenleving: rode draden

In het kader van het project 'Nederland na de crisis' zijn in de periode maart – mei zo'n 80 dialogen gevoerd met burgers, wetenschappers, bedrijven en maatschappelijke organisaties. Er zijn voor elk dialoogspoor aparte verslagen en rapportages gemaakt. Dit document vangt de belangrijkste rode draden over alle dialogen heen.

De dialogen met de verschillende doelgroepen waren verschillend van opzet. Wel stonden telkens dezelfde 3 vragen centraal: Wat is in de knel gekomen tijdens corona wat straks herstel verdient? Wat is ontkiemd dat de moeite waard is om vast te houden of uit te bouwen? En wat verdient (dus) aandacht in de fase na de crisis?

Alle dialogen waren erop gericht de deelnemers onderling te verbinden, enthousiasmeren en inspireren om met eigen ideeën aan de slag te gaan. Daarnaast was het doel om inspiratie op te halen voor een herstel- en vernieuwingsperspectief door de rijksoverheid.

In totaal namen zo'n 600 burgers, professionals en leidinggevenden van 128 bedrijven en maatschappelijke organisaties en 50 wetenschappers deel. 41 lokale bestuurders pakten een rol op als gastheer/vrouw van een van de gesprekken.

Ter ondersteuning van het project is een publiekswaarsite ontwikkeld: www.watisjouwidee.nl. Hierop staat meer over de achtergronden en worden ook de uitkomsten gedeeld. Ook deze site heeft een inspirerende en activerende insteek.

1. Thema's waarop zaken in de knel kwamen, of zijn ontkiemd

Deelnemers gingen met elkaar in gesprek over wat er in de knel is gekomen of wat er juist ontkiemd is. De thema's die in hun verhalen het meest terugkwamen, zijn:

1. **Geluk en ontspanning** - denk aan: er (niet) op uit kunnen gaan, mentaal welbevinden of juist het ontbreken daarvan, familie en vrienden (niet) kunnen zien, rust en bezinning of juist sleur.
2. **Gezondheid** - denk aan: gewichtstoename, (niet) kunnen sporten, fysieke en mentale gezondheid (depressie, angst, stress), wandelen, (uitgestelde) gezondheidszorg.
3. **Samen leven** - denk aan: sociale cohesie, onderlinge solidariteit of het ontbreken daarvan, gebrek aan ontmoeting met mensen buiten de eigen kleine kring, omgangsvormen, hulpvaardigheid, omzien naar elkaar, eenzaamheid, zorg voor kwetsbare groepen en voor 'winnaars en verliezers' (gelijke kansen)
4. **Natuur en milieu** - denk aan: besef van milieubelasting door bijvoorbeeld vliegen en verkeer, zorg om klimaat, lokaal kopen en produceren, toegenomen belangstelling voor 'groen' en duurzaamheid, ook in het kader van gezondheid.
5. **Onderwijs en werk** - denk aan: wegvallen of veranderen van werk (omscholing), thuiswerken, online onderwijs.
6. **Welvaart en inkomen** - denk aan: gebrek aan inkomsten of juist toename of gelijkblijven daarvan, welzijn als onderdeel van welvaart (brede blik), verdeling van de welvaart.
7. **Wonen en verkeer** - denk aan: de leefomgeving in de stad en het platteland is belangrijker geworden voor mensen, gebrek aan files, OVgebruik.

Daarnaast heeft de crisis gezorgd voor vernieuwing en verandering op het gebied van:

- **Digitalisering** (online werken, onderwijs, winkelen, dienstverlening.... heeft een enorme vlucht genomen en is niet meer weg te denken).
- **Verhoudingen tussen landelijk en lokaal bestuur** (door de crisisorganisatie zijn de verhoudingen tijdelijk veranderd).

Hoofdpijnen in de knelpunten

Deelnemers aan de verschillende dialogen zijn zich er bij alle thema's van bewust dat er bepaalde mensen veel harder, en ook anders, geraakt zijn door de maatregelen dan anderen: jongeren, kinderen, horeca-ondernemers, kunstenaars en professionals in de cultuursector, mensen met flexcontracten, kwetsbare ouderen, mensen in armoede, mensen met een chronische of levensbedreigende ziekte, bepaalde migrantengroepen (denk aan arbeidsmigranten).... Dit komt regelmatig naar voren als zorg en aandachtspunt voor de toekomst in knelpunten als: 'Krijgen we geen winnaars en verliezers na de crisis? Dat is voor die mensen niet goed, maar voor de samenleving ook niet' of 'Zelf ben ik er wel goed uitgekomen, ik heb ook mijn werk nog, maar ik ben bezorgd om de jongeren.'

Ook de mentale en sociale kosten die de crisis met zich meebrengt, naast de economische en gezondheidsschade, is een terugkerend knelpunt. Deze periode is een uitputtingslag geweest op veel fronten en de vraag is wat er nodig is als samenleving om daarvan te herstellen (eenzaamheid, stress en depressieve gevoelens verminderen, rouw, verlies 'een plek geven', onderling vertrouwen en cohesie in de samenleving opnieuw versterken).

Hoofdpijnen in de kiemen

Veerkracht en solidariteit onder mensen worden veel genoemd als kiemen: daar waar mensen samen initiatieven hebben ontplooid om elkaar te ondersteunen of zichzelf er goed doorheen te slaan vraagt men zich af: kunnen we dat niet behouden of versterken?

Net als het versterkt bewustzijn op thema's als het belang van rust, privéleven en familie en vrienden (naast presteren en werken), natuur en klimaat, gezondheid en solidariteit. Veel mensen zijn door corona anders gaan denken over de samenleving en hun eigen leven: wat is echt belangrijk en van waarde? Men is overigens wel bang dat dit snel weer wegebt als 'alles weer mag': dat dan de goede voornemens, nieuwe positieve gewoontes en bewustwording weer snel verdampen.

2. Hoe kijkt de samenleving naar de toekomst na de crisis?

In elke dialoog gingen burgers, wetenschappers of middenveldpartijen (maatschappelijke organisaties en bedrijven) met elkaar in gesprek over hun belangrijkste wensen voor de toekomst: wat vraagt aandacht en welke ideeën heeft eenieder daarbij? Dat leverde zowel grote thema's op als hele concrete ideeën waar men nu al mee aan de slag gaat. Ook kwamen er wensen op tafel rond de rol van de overheid. De rode draad daarin laat zich als volgt samenvatten.

Integraal perspectief op oplossingen en vernieuwingen

Wat aan de ideeën voor de toekomst vooral opvalt is dat die maar zelden onder één van de onderwerpen zijn te vatten. Veel vraagstukken en de oplossingen daarvoor strekken zich over meerdere thema's (en dus ook beleidsgebieden) uit. Bijvoorbeeld: een onderwerp als 'kwalitatieve leefomgeving in de stad en in het groen' wordt door veel mensen als belangrijk gezien en gekoppeld aan zowel mentale gezondheid (ontspanning), als fysieke gezondheid (wandelen) en aan ontmoetingen die bijdragen aan sociale cohesie. Een thema als 'thuiswerken' is van belang voor meer rust en balans in het persoonlijk leven (bijvoorbeeld meer tijd bij het gezin, minder jachtig bestaan) maar heeft volgens mensen ook financiële voordelen en milieu-effecten. Zowel bij de burger, middenveld- als wetenschapsdialogen deed dit fenomeen zich voor.

De wetenschappers die zich samen bogen over het vraagstuk hoe je 'met korte termijn (herstel) investeringen kunt bijdragen aan een lange termijn-transitie' benoemden expliciet dat het van belang is om niet te snel binnen de grenzen van beleidsdomeinen te gaan denken, maar grotere vraagstukken integraal te benaderen.

Vernieuwing in plaats van verbetering: reflectie nodig

Wat bovendien opvalt aan de grotere vraagstukken is dat men in de dialogen verder zocht dan alleen naar het repareren van iets wat tijdens de coronaperiode in de knel is gekomen of is weggefallen. De corona-epidemie heeft volgens mensen enerzijds patronen en problemen die er al waren aan het licht gebracht of versterkt; om die op te lossen is meer nodig dan een korte interventie. Bovendien heeft de coronatijd, met meer tijd voor bezinning en ook de ervaring van het wegvallen van zekerheden, mensen echt aan het denken gezet over het soort leven dat zij zelf willen en het soort samenleving dat we met elkaar willen zijn. Dat betekent dat men voor een aantal dingen vooral terug wil naar het oude (denk aan: coronakilo's kwijt, weer naar kantoor en naar school, opheffen van de maatregelen,

terug naar het theater, terras en het stadion ...), maar voor een aantal andere thema's juist **naar een nieuwe situatie toe** wil (bijvoorbeeld: collectief aandacht voor een gezonde leefstijl, een andere balans tussen welvaart, prestaties en welzijn, vertrouwen en cohesie in de samenleving en in instituties, meer aandacht voor kwetsbaren in de samenleving...).

Anders gezegd: veel van de vraagstukken zijn geen verbeter- of reparatievraagstuk ('single loop', op handelniveau) maar een **vernieuingsvraag** ('double loop', op overtuiging/principieniveau). Bij de ideeën voor de toekomst hoorden we daarom ook vaak terug: hier past geen groot pasklaar programma – wat nodig is, is gezamenlijke **reflectie** op wat we belangrijk vinden en met elkaar zoeken naar hoe we dit willen aanpakken. Daarbij geven veel mensen aan dat ze zelf willen meedoen en het ook in brede zin belangrijk vinden dat burgers meepraten en doen – ook deelnemende maatschappelijke organisaties, bedrijven en wetenschappers gaven aan deel van de oplossing te willen zijn. (Veel deelnemers gaven dan ook aan dat ze dit dialogen-initiatief waarderen: het is een voorbeeld van vernieuwen met de maatschappij).

De wetenschappers uit de dialoog rond 'samen leven: cohesie en vertrouwen' benoemden als idee om hiervoor **eerst een periode van gezamenlijke rituelen en ontmoetingen** in te richten die helpen bij de verwerking en het herstellen van verbinding en vertrouwen (omdat veel zwakkere verbindingen zijn geërodeerd in de afgelopen periode). Om die daarna te laten overgaan in een **landelijk gesprek met iedereen** – ook mensen die een protestgeluid laten horen, of die bij dit soort gesprekken aan de zijlijn staan – over de toekomst van de samenleving (vergelijkbaar met hoe de stad Rotterdam na de oorlog een nieuwe visie moest ontwikkelen op haar toekomst, of de Deltawerken tot een andere manier van omgaan met het water leidde). Ze pleiten voor een sociaal-cultureel OMT om dit proces in goede banen te leiden, en inzet van kunst en cultuur als middel.

Samenleving en middenveld: actieve rol

Zoals reeds genoemd bij de kiemen zijn tijdens de coronacrisis op veel plaatsen kleinschalige burger- en bedrijfs-initiatieven tot bloei gekomen en is de belangstelling voor burgers om mee te praten over bijvoorbeeld groen in de wijk of elkaar helpen groot. Ook zien mensen dat voor het realiseren van de gewenste vernieuwingen individuele en gezamenlijke verantwoordelijkheid nodig is. Een samenleving waarin men naar elkaar omkijkt vraagt dat iedereen daar een rol in pakt, en ook dat er op groeps- of maatschappelijk niveau een bedding voor is. In de middenveld dialoog over 'samen leven' onderzochten de deelnemende organisaties daarom: 'hoe kunnen we de (samen)redzaamheid

versterken?' en 'hoe kunnen we zorgen dat er weer (meer) ontmoetingen ontstaan over bubbels heen', zodat de onderlinge verbinding (weer) wordt versterkt. Vanuit het idee dat dat een belangrijke basis is, dat er een voedingsbodem voor is en dat het tegelijkertijd niet 'vanzelf' gaat.

Het idee om **ontmoetingen** te organiseren kwam daarbij in veel gesprekken terug, bij zowel de burger-, wetenschaps- als middenveld dialogen. De afstand die door corona tussen mensen en groepen is ontstaan, vraagt wat mensen betreft om een antwoord. Opvallend is dat dit niet alleen besproken werd in gesprekken waar de samenleving als geheel centraal stond, maar ook bij dialogen over bijvoorbeeld gezondheid, brede maatschappelijke welvaart, geluk en ontspanning, onderwijs en werk,.... Op veel gebieden ziet men het herstellen van de verzwakte verbindingen tussen mensen en groepen als een belangrijk aandachtspunt en hulpmiddel. Het is tegelijk een doel op zich als een manier om te werken aan thema's die aandacht nodig hebben. In het organiseren van die ontmoetingen kunnen individuele burgers zelf een rol spelen, maar ook maatschappelijke organisaties zijn een belangrijke speler (denk aan sportverenigingen, welzijnsorganisaties, de kunst & cultuursector, religieuze organisaties,....).

Thema's van de burgerdialogen

De burgerdialogen werden georganiseerd rond zeven thema's, die naar voren waren gekomen uit een ronde verkenning dialoog over kiem- en knelpunten:

- Geluk en ontspanning
- Gezondheid
- Samen leven
- Natuur en milieu
- Onderwijs en werk
- Welvaart en inkomen
- Wonen en verkeer

Het gegeven dat de burgerdialogen werden voorgezeten door **burgemeesters en wethouders**, en een deel van de middenveld dialogen door **bestuurders van provinciaal niveau**, bleken deelnemers erg te waarderen (overheid 'dichtbij') en het leidde er ook toe dat er soms ter plekke al met lokale

deelnemers naar ideeën voor buurt en wijk toegewerkt kon worden. Ook in de middenvelddialogen ontstonden op kleine schaal concrete initiatieven of werden lopende praktijken versterkt. Met name doordat mensen in **ongewone combinaties** met elkaar meedachten.

We hoorden het dan ook als een rode draad terug in de wens voor de toekomst: niet alleen de inhoud van de herstel en vernieuwingsagenda doet ertoe, maar dat burgers, maatschappelijke partijen en bedrijven een **actieve rol** krijgen in het bedenken en realiseren vinden mensen belangrijk. Dat doet recht aan de creativiteit en betrokkenheid die er in de samenleving is, en mensen en organisaties vertrouwen ook op de effectiviteit van die lokale, kleinschalige oplossingen. Iets wat overigens in diverse van de wetenschapsdialogen werd bevestigd.

Thema's van de wetenschapsdialogen

De dialogen met wetenschappers waren gericht op vijf thema's die zijn opgesteld in overleg met de planbureaus, crisisexperts en de CSO's van het Rijk.

- Samen leven: cohesie en vertrouwen
- Vitaliteit & gezondheid in de samenleving vanuit **breed perspectief**
- Economisch herstel en brede welvaart voor iedereen
- Korte termijn maatregelen met het oog op een lange termijn transitie
- Bestuurlijke veerkracht

Een belangrijk criterium bij de selectie was – naast actualiteit – dat het vragen zijn die over meerdere beleidsterreinen uitstijgen, en dat er nog niet specifiek gesprek met onderzoekers over werd georganiseerd door een van de departementen.

Rol van de overheid hierin

De dialogen zijn georganiseerd met en voor de samenleving, de inzet was dat mensen met elkaar zouden uitwisselen wat hen bezig houdt, zodat zij geïnspireerd en gesterkt uit de gesprekken zouden komen. Inclusief ideeën voor wat zij zelf kunnen doen – in hun privésfeer, in hun werk en in hun bredere omgeving. Dat gold zowel voor de burgers, als voor de middenveldpartijen en de wetenschappers. We zagen dat ook gebeuren. Mensen deelden tips voor bijvoorbeeld

wandelapps, staken elkaar aan om iets te doen voor iemand in hun omgeving, gingen weg met ideeën om bijvoorbeeld ook zwerfafval te gaan rapen... Daarnaast ontstonden in de dialogen soms gemeenschappelijke initiatieven, zoals een idee van een gemeente om met een groep mensen fruitbomen te gaan planten als hulpmiddel om sociale cohesie te versterken, of het organiseren van een kookles over gezonde voeding door een lokale boer in een klas van een jonge deelnemer. Bij de middenvelddialogen was door de opzet nog meer ruimte om samen aan initiatieven te werken. Diverse organisaties vatten hier dan ook plannen op om elkaars activiteiten te versterken, of deden dit al ter plekke. Denk aan vragen als: hoe betrekken we inwoners in een actieve rol bij het weer aantrekkelijk maken van een stadscentrum met leegstand? Hoe zouden we ons succesvolle project rond SDG's in scholen kunnen opschalen? Of: hoe kunnen we als bedrijf bijdragen aan het versterken van de digitale intelligentie van burgers? Ook wetenschappers namen uit hun dialogen ideeën mee voor hun eigen onderzoeken.

Hoewel het traject daar niet specifiek op was gericht kwam de rol van de overheid wel regelmatig terug. Terugkerende punten daarin waren:

- Kan de overheid helpen ervoor te zorgen dat de grote overkoepelende thema's (zoals 'verbinding in de samenleving', 'brede welvaart voor iedereen', 'geluk en ontspanning', 'duurzaamheid', 'preventieve gezondheid', 'gezonde woningmarkt') ook integraal en samen worden opgepakt? Deelnemers kijken niet naar de overheid als ontwerper van een groot actieplan, maar wel als degene die komt met een brede, ambitieuze visie op de grote onderwerpen, en die een proces kan faciliteren waarbinnen lokale overheden, bedrijven en andere middenveldpartijen en burgers worden uitgenodigd en een actieve rol kunnen pakken. De overheid zou wat hen betreft agenda-zettend kunnen (of moeten) zijn, uitnodigend en al doende kunnen kijken welke rol men zelf kan oppakken.
- Redeneren vanuit een **positief** toekomstverhaal kwam daarbij regelmatig terug: waar willen we aan bouwen? In plaats van een vraagstuk als 'polarisatie' denken mensen makkelijker (en liever) mee over 'verbinding', naast 'curatieve gezondheidszorg' is er behoefte aan gesprek over 'gezonde leefstijl en vitaliteit in alle opzichten: voeding, bewegen, groen, rust'... En zo verder. De wetenschappers van de dialoog over 'transitie' adviseren om een dergelijke brede, positieve, op waarden gebaseerde visie te ontwikkelen, zoals dat ook in Nieuw Zeeland of Zweden gebeurt. Niet te snel in meetbare doelen praten, of vanuit problemen, maar inzetten

op 'het hele land gezond', of 'een huis voor elke starter'. Zo'n uitspraak vormt een container waarbinnen de overheid met middenveld en samenleving gedurende langere tijd op zoek kan gaan (al experimenterend) naar haalbare oplossingen op lokaal niveau. Die visie mag (graag zelfs!) uitdagend en groots zijn, benadrukken ze. De deelnemers van de middenvelddialoog over digitalisering en innovatie brachten dat ook op, zij spreken van 'moonshots'. Die representeren een belangrijke waarde of droom, die mensen en organisaties verbindt en in beweging brengt.

- De wetenschappers die deelnamen aan de dialoog rond 'bestuurlijke veerkracht' benadrukken dat hierbij een nieuw samenspel tussen lokale en landelijke overheid en burgers en middenveldpartijen nodig gaat zijn – niet de overheid als beleidsbepaler of enkel een 'responsieve' overheid, maar een meer genuanceerde, 'lerende' samenwerking, waarbij ieder zijn verantwoordelijkheid pakt. In de middenvelddialogen viel regelmatig het woord co-creatie.
- Bouwen op experimenten. Op alle thema's waar mensen graag vernieuwing zien zijn al effectieve en betekenisvolle initiatieven op individueel, organisatie-, wijk en buurniveau te vinden. Of het nou gaat om brede welvaart in een wijk in een grote stad, een gezonde school in de provincie, een middenveldinitiatief waarmee eenzaamheid in een bepaalde gemeente wordt bestreden....: Nederland wemelt van dat soort kleine voorbeelden. Niet één daarvan leent zich ervoor om op te pakken en als 'model' over het hele land toe te passen. Maar er is wel energie om te kijken: hoe houden we ze vast op lokaal niveau, zodat ze duurzaam worden? En: hoe kunnen we een proces op gang brengen waarbij we leren van dergelijke initiatieven zodat we ze verbeteren en ze kunnen aanmoedigen op plekken waar ze nog niet van de grond zijn gekomen, maar wel nodig. Oftewel: hoe richten we vernieuwing in als een beweging? Daar zien de deelnemers zowel burgers, middenveld, wetenschappers als lokale overheden als het Rijk een rol in vervullen. Overigens valt hierbij op dat een deel van de wensen ten aanzien van de overheid soms met elkaar schuren...: een sterke rol van de overheid op thema's als duurzaamheid of wonen zal in de praktijk soms op spanning staan met ruimte maken voor lokale initiatieven. Hetzelfde geldt voor werken aan grote doorbraken met kleinschalige experimenten. Het appèl op de overheid lijkt daarmee soms wat paradoxaal, een fenomeen dat we kennen uit andere grotere maatschappelijke vernieuwingsopgaven.

Middenvelddialogen

De thema's voor de dialogen met het middenveld (maatschappelijke organisaties en bedrijven) kwamen voort uit een document-analyse en verkennende tafels door het team van Nederland na de crisis.

- Samen leven: cohesie en vertrouwen in de maatschappij
- Innovatie en digitalisering
- Brede economische en maatschappelijke welvaart
- Kwalitatieve leefomgeving

Naast urgentie was hier een criterium dat er variatie in de thema's zou zitten zodat het hele brede spectrum van het middenveld uitgenodigd konden worden (denk aan techbedrijven, welzijnsorganisaties, maar ook kerken, supermarkten, staatsbosbeheer.... en zo verder).

3. Procesobservaties: ideeën, inspiratie en verwachtingen

De dialogen leverden niet alleen veel ideeën op, ze zorgden daarnaast ook voor onderlinge verbinding, energie en inspiratie. **En** men sprak vaak de hoop uit dat de overheid ook echt luistert en iets gaat doen met de uitkomsten. Men wil veel zelf doen maar heeft ook de overheid nodig.

Wat goed werkte in de gesprekken was de ruimte om persoonlijke verhalen te delen over zowel negatieve als positieve ervaringen. Zowel het vertellen van het eigen verhaal als het horen van de verhalen van anderen, had impact op deelnemers: het zette aan het denken en versterkte bereidheid om iets te gaan doen. En omdat de verhalen op tafel legden wat er voor mensen werkelijk toe doet, ontstond er al snel verbinding tussen deelnemers – ook als hun achtergronden zeer verschilden.

De waarderend-onderzoekende insteek van de gesprekken, waarbij er expliciet aandacht was voor ieders gewenste toekomst en voor eigen (kleine) positieve ervaringen op dat gebied, zorgde ervoor dat er enerzijds ruimte was om samen 'groot te denken' over wat echt belangrijk is maar ook om 'klein te doen' en het praktisch te maken: wat zijn eerste stappen? Mensen gaven aan het eind regelmatig terug dat ze zich gesterkt voelden, aangemoedigd, of hoopvol. Soms willen ze ook met elkaar in contact blijven.

Het gegeven dat 'de overheid' vaak al aan tafel zat (in de vorm van een lokale bestuurder of ambtenaren van diverse ministeries of uitvoeringsinstellingen) en meedeed aan het gesprek werd positief ontvangen en versterkte het vertrouwen. Al met al gebeurde er *in* de dialogen dus al iets van precies dat wat er volgens de deelnemers *na* corona nodig is. In gesprek met elkaar.

